

JOURNAL OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES RESEARCH

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

Open Access Refereed e-Journal & Refereed & Indexed

Article Type	Research Article	Accepted / Makale Kabul	16.04.2019
Received / Makale Geliş	23.12.2018	Published / Yayınlanma	17.04.2019

HASAN BEY ZERDABİ VE AZERBAIJAN'DA MATBUAT HASAN BEY ZERDABI AND IN AZERBAIJAN PRESS

Zühre Nur PEHLİVAN

Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, Ankara / TÜRKİYE,
ORCID: 0000-0003-4917-6034

ÖZET

Rus baskısı ve asimile politikalarının, hem Azerbaycan halkı açısından hem de matbuat açısından önemli sonuçları vardır. Söz konusu faaliyetler sonucu haklılıklarını duyurmaya ve toplumu bilinçlendirmeye çalışan aydınlar, milli bilinci oluşturmak için çaba sarf etmişlerdir. İlk Türkçe gazete ile Azerbaycan'da matbuatın temellerini atan Hasan Bey Zerdabi, dilde sadeleşme ve millileşme sürecine katkıda bulunan en önemli isimlerden biridir. Bu çalışma Hasan Bey Zerdabi'nin Rus baskısına rağmen Türkçe neşriyat çıkarmak için verdiği mücadeleyi ele almaktadır. Ayrıca çıkardığı Ekinci gazetesinin halkı bilinçlendirmede üstlendiği rol, Zerdabi geleneğini sürdüren aydınlar ve onların yayınları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hasan Bey Zerdabi, Zerdabi Geleneği, Milli Bilinç, Azerbaycan'da Gazetecilik.

ABSTRACT

The results of Russian influence and assimilation policies over people of Azerbaijan are remarkably important. As a result of these activities highbrows who try to justify their rightful states, put so much effort in generating national consciousness. Hasan Bey Zerdabi, who laid foundations of press in Azerbaijan, is one of the most outstanding names that contributes during nationalizing and simplifying progress of their language. This article is about Hasan Bey Zerdabi's perseverance in order to publish in Turkish in spite of Russian influence. In addition, in this article the role that Ekinci Newspaper played in order to raise awareness, the highbrows who pursue the Zerdabi customs and their publications will be evaluated.

Key Words: Hasan Bey Zerdabi, Zerdabi Custom, National Consciousness, Newspaper in Azerbaijan

1. GİRİŞ

Tarihsel süreç içerisinde insanlar çevresinde olup bitenleri merak etmiş, öğrendiklerini ve düşündüklerini topluma aktarabilmek istemişlerdir. Bu aktarıma basın-yayın ve edebiyat aracılık etmiştir. Basın, toplumun tarihi hafızasının diriltilmesinde ve bilinçlenmesinde en önemli iletişim araçlarından biri olmuştur. Neşriyat çalışmaları özellikle de çok kritik zamanlarda toplumların imdadına yetişerek bilinçlenmelerine ve manevi ihtiyaçlarını karşılamalarına katkı sağladı. Çalışmada Azerbaycan'ın zorlu dönemlerinde, basın-yayının rolü ve Türkçe matbuatın kurucusu sayılan Hasan Bey Zerdabi'nin milli bilinçlenmedeki mühim vazifesi gözler önüne serilmeye çalışılmaktadır. Bu çalışma, "Hasan Bey Zerdabi'nin matbuata ve gelecek kuşak aydınlara etkisi nasıldır? Onu Türkçe gazete çıkarmaya teşvik eden sebepler nelerdir? Azerbaycan'da milli bir devlet kurulmasında Hasan Bey Zerdabi nasıl bir rol oynamıştır? Hasan Bey Zerdabi'nin neşriyatları dışında, Azerbaycan'da diğer matbuat çalışmaları nelerdir ve bu çalışmaların milli bilinç katkısı nasıl olmuştur?" gibi sorulara cevap arama çabasıdır.

Azerbaycan tarihînin dönüm noktalarından birini Rusların, Azerbaycan'ı işgali oluşturmaktadır. Rus işgali, bölgede sadece siyasi açıdan değil kültürel açıdan da önemli sonuçları beraberinde getirmiştir. 1822 tarihinden sonra Ruslar, Azerbaycan'daki hanlıkları lağvederek Rus Umum Valiliğini kurmuşlardır. Akabinde, Azerbaycan halkını asimile etme teşebbüslerinde bulunarak dini ve milli hareketleri yok etmeye çalışmışlardır. Söz konusu politikalar Rusların beklentilerinin aksine Azerbaycan Türklerinde milli uyanışın canlanmasını ve matbuattaki gelişmelerin hız kazanmasını

sağlamıştır. Aydınlar, milli bilinci basın-yayın yoluyla halka aktararak birlik-beraberlik duygusu aşılacak istediler. Milli uyanışın gerçekleşmesinde ve kültürel asimilasyonu bertaraf etmede Hasan Bey Zerdabi, Ali Merdan Topçubaşı ve Ali Bey Hüseyinzade gibi aydınlar mühim görevler üstlenmişlerdir. (Caferoğlu, 1940: 22-23) Sözü geçen aydınların da etkisiyle Azerbaycan Türkleri, ana dillerine sahip çıkmaya başlayarak Türklük şuurunun da gelişme kaydetmesini sağlamışlardır. Ayrıca fikri yapıları ve çalışmalarlarıyla 1918 yılında Azerbaycan'da milli bir devletin kurulmasına önemli katkı sağlamışlardır. (İmanov, 2003: 1)

Türkçe matbuat, 1905¹ yılına kadar Ruslar tarafından uygulanan sansürlerle karşı karşıya kaldı. Rusların matbuattaki baskıları 1905 ihtilaliyle biraz daha hafifleyince, aydınlar seslerini daha gür bir şekilde duyurmaya başlamışlardır. (Kafkasyalı, 2010: 125) 1905 yılı ve akabindeki tarihler, basın-yayın alanında oldukça üretim yapılan zaman dilimleridir. Bu süreç içerisinde 63'ten fazla yayın ana dilde basıldı. (Swietochowski, 2004: 56) Söz konusu zaman dilimlerinde Azerbaycan'da çıkarılan neşriyatlar ve aydınların halka verdiği mesajlar dikkate alındığında, milli bir diriliş yaşandığını, *Biz Kimiz?* sorusu gündeme getirilerek milli benlik arayışının başlatılmış olduğunu görmekteyiz. (Nesibli, 142)

1.1. Hasan Bey Zerdabi ve İkinci (Ekinçi) Gazetesi

Azerbaycan'da matbuatın temelleri XIX. yüzyılın son çeyreğine doğru atılmıştır. Daha önce bahsettiğimiz gibi XIX. yüzyılda uygulanan Rus sansüründen dolayı basın-yayın organlarının hür düşünce ve anlayışlar ortaya koyduğu söylenemez. İlk çıkan gazete olma özelliği taşıyan Kaspi (Kaspiy) gazetesinde Rus sansürü söz konusudur. Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in katkılarıyla çıkan gazete, Azerbaycan'da ve Rusya Türkleri arasında 1870 yılında Rusça olarak yayınlanmıştır. (Ganiyev, 23) Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in² desteğini alan Ahmet Ağaoğlu, Kaspi gazetesinde çalışmalar yaptı. (Gündoğdu, 2007: 23) Söz konusu gazete, ilk 28 sayısını iki haftada bir, daha sonraki sayılarını haftada üç gün yayımlamış en son gündelik gazete haline dönüşmüştür. (Aşırılı, 2009: 45-46) Tagiyev, gazeteye "Çırağ" adlı Türkçe bir kısım eklemek istemiş, ancak Rusya hükümetinin karşı çıkması üzerine bu talepten herhangi müspet bir sonuç elde edememiştir. Yukarıda bahsi geçen ifadede, Rusların küçük bir Türkçe bölüme bile izin vermeyecek kadar kuvvetli bir sansür uyguladığı anlaşılmaktadır. (Yeşilot, 2004: 73) Mehmed Ağa Şahtahtlı Kaspi gazetesinde cumhuriyetçi makaleleriyle ve kadın hakları konusundaki yazılarıyla dikkat çeken isimlerden biri oldu. (Aşırılı, 2009: 45-46) Muhtevasında milli karakterler, demokratik ve hürriyet düşünceleri barındıran Kaspi gazetesi, Rusça yazılmış olmasına rağmen içeriği dikkate alındığında milli bilincin gelişimine katkıda bulundu. 1918 yılında zuhur eden Türk-Ermeni mücadeleleri sonucu gazetenin Ermeniler tarafından yağmalanması, kapanmasına yol açmıştır. (Yeşilot, 2015: 59) Kaspi gazetesi yayın süresi boyunca içtimai fikirleri objektif bir şekilde gün yüzüne çıkarmıştır. (Topçubaşov, 2018: 4) Matbuata en büyük katkısı olan ve ilk Türkçe yayıncılığı başlatan isim, İkinci gazetesiyse Hasan Bey Zerdabi'dir.

Hasan Bey Zerdabi'nin matbuat çalışmalarını anlatmadan önce hayatı hakkında malumat sahibi olmamız, toplumcu yaklaşımın nereden kaynaklandığını, tefekkür hayatının nasıl bir çerçevede oluştuğunu analiz edebilmemiz açısından önemlidir. Nitekim eğitim sürecinde yaşadıkları, zihniyetinin şekillenmesinde önemli etkenlerden olacaktır. Hasan Bey Zerdabi, 1847'de Zerdab köyünde dünyaya geldi. (Şaiq, 2012: 5) Zerdab kenti Gökçay kazasında yer almaktadır. Zerdabi'nin şairleri seven ve misafir eden bir ailede büyümesi, onun kültür hayatının gelişmesine katkı sağladı. (Aydınoglu, 2013: 10) Babası Selim Bey, onu şairler hakkında bilinçlendirerek kültürel hayatının gelişmesini sağladı. (Memmedova, 2006: 4) Zerdabi, İlköğretimini Zerdab köyündeki bir medresede bitirip Arapçayı ve Farsçayı öğrendi. 1852 yılında Şamahı şehrinde bir okula devam etti. (Yeşilot, 2009: 99-100) Zerdabi'nin Moskova Üniversitesi'nde Fizik-Matematik Fakültesinin Tabiat Bölümünde eğitim görmesi, düşünce hayatının filizlenmesinde etkili oldu. (Ahmedov, 2006: 169) Zerdabi, Fen bilimleri alanında okumasına rağmen toplum bilimcilerin daha yatkın olabileceği toplumsal farkındalık ve birikime sahiptir. Gazete çıkarmak ve toplumsal problemlerle ilgilenmek sosyal disiplinin bünyesinde

¹ Rusya'da 1905 yılında bir ihtilal gerçekleşti. Ekim'de başlayan grevler, Çar Nikola'nın direnemeyip 1905 manifestosunu ilan etmesine yol açtı. Manifestoda Rusya'da yaşayan herkese düşünce ve ifade serbestliği ile basın ve toplantı özgürlüğü hakları tanındı. Rusya Türkleri de bu avantajdan istifade etti. (Devlet, 2014: 112).

² Hacı Zeynelabidin Tagiyev, eğitim sürecini tamamlamamış olmasına rağmen gerek eğitim gerekse matbuat hususunda yaptığı katkılarla öne çıkan, şahsına münhasır biridir. Fakir bir aileden gelip petrole dayanan bir zenginliğe sahip olan Tagiyev, toplumsal faaliyetlerde aktif bir rol üstlenmiştir. Kadınların okumasına son derece önem verdiğinden dolayı kız mekteplerinin açılmasına öncülük edenlerden biri olmuştur. (Durmaz, 2010: 100).

karakterize edilen bir alanken Zerdabi, sosyal nitelikli olayların idrakını iyi tahlil etmiş ve çalışmalarını da bu yönde şekillendirmiştir. Onun disiplinler arası geçişi çok iyi sağlamış oluşu, bilimsel yönünün kuvvetli olduğunu göstermektedir. O, Moskova'daki hocalarının tesiriyle Darwinizm³ düşüncesinin tesiri altında kaldı. Onun Türk milletini ayakta tutabilmek adına verdiği mücadelede, Darwinizmin "güçlü olanın hayatta kalması"na dair ilkesi gözlemlenebilir. Ancak Zerdabi için Darwinizm etkisinin kısmi olduğunu, söz konusu akımın ilkelerini yaşam prensibi haline getirmediğini ve daha çok halkçılık akımının düşünceleriyle hareket ettiğini söyleyebiliriz. İlyâ İliç Meçnikov, İvan Mihayloviç, Kliment Arkadayaviç Timiryazev, İliç Menkiçov gibi materyalistler onu fikri yönden etkilemişlerdir. (Yeşilot, 2009: 99-100) Zerdabi burada kendini sevdirmeyi başararak profesörlüğe hazırlanmada önemli bir paye olan namizedlik nişanesi almaya hak kazandı. (Memmedova, 2006: 7) Rusya'daki Halkçılık hareketi de Zerdabi'ye tesir eden amiller arasındadır. Zerdabi, halkın eşitliğini ve sorunlarını amaç edinen bu hareketi, yaşam felsefesi haline getirmiştir. Gerek toplumu cehaletten kurtarmak için giriştiği mücadele gerek ise kendi zihni yapısında kurtuluş kılıcılarının görülmesi, söz konusu etkileşimin nişanesi olarak gösterilebilir. Zerdabi, üniversiteyi bitirdiği zaman toprak idaresinde çalıştı. "Şapkalı Rus" tabiriyle anılan Zerdabi'ye pek itimat edilmemekteydi. Bu negatif tutum onun işini daha da zorlaştırmaktaydı. Zerdabi'nin toprak idaresindeki görevi, arazi hususunda mevcut olan anlaşmazlıkları çözümleyebilmektir. O güne kadar hep güç sahibi olan beyler lehine çözülen sorunlar, Zerdabi'nin karakter ve mizacına ters düşmekteydi. Zerdabi adaletsizliğe karşı çıktığı için amirleri ile anlaşmazlık yaşadı. Bu nedenle görevini sonlandırmak mecburiyetinde kaldı. (Yeşilot, 2012: 79)

Zerdabi hayatı boyunca Azerbaycan'ın ilerlemesi meselesiyle, matbuatın teşkiliyle ve çevresini korumayla uğraşmıştır. Zerdabi'nin fikirlerinin çekirdeğinin olduğu dönemde Azerbaycan var olma mücadelesi veriyordu. Bir yandan Rusların asimile faaliyetleri, diğer yandan halkın cehaleti ve gerici din adamları Azerbaycan'ı çıkmaza sürüklüyordu. Olumsuz iklim devam ederken Zerdabi, Azerbaycan'a dönerek mücadele veren isimlerin yanında yer aldı. Bunlardan biri yazdığı dramalarla öne çıkan Mirza Fetali Ahundzade'dir. Söz konusu dramaları, Azerbaycan'da seyircinin karşısına çıkarmak için faaliyetlerde bulunan Zerdabi, 1873 yılında tiyatro kurmayı başardı. (Aküzüm, 8) Necef Bey Vezirov'un da desteğiyle Zerdabi, Ahundov'a ait olan "Hacı Kara" komedyasında rol aldı. Bu komedyadan topladıkları gelirleri fakir öğrencilere dağıttı. Zerdabi'nin fakir öğrencilere maddi destek sağlaması, ileride açacağı hayır kurumunun habercisidir.

Zerdabi, eğitim üzerindeki sorunsalları, "cehalet, eğitimin anadilde yapılmaması, din adamlarının eğitimi yanlış yorumlandırması, doğru olmayan eğitim teknikleri ve kadınların eğitime önem verilmemesi" gibi başlıklarda toplamaktadır. Cahil bir zihniyetle yetişen gençlik, toplum için yararlı olmak şöyle dursun kendi için bile faydalı olamayacaktır. Genç bireyler toplumun dinamiklerini oluşturmaktadır. Eğer dinamikler temelden sağlam olmazsa toplum yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalabilir. Bir toplumun güçlü ve hür bir şekilde ayakta kalmasının da bağımsızlığını kaybedip fikri bir esarete uyanmasının da sebebi eğitimin niteliğidir. Nitekim Rusların kültürel asimile faaliyetleri ortadayken halkın da eğitime karşı duyarsız oluşu, tehdit unsuru oluşturmaktaydı. Ruslar ilimde ve bilimde ilerlerken Türklerin geri kalması, Mollaların ve din adamların eğitime ket vurması, toplumu cehalete sürüklemektedir. Ezbere dayalı eğitim ve şiddet uygulamaları eğitimdeki diğer aksaklıklardandır. Bu sorunsallar üzerinde duran Zerdabi, çocukların eğitim alabilmesi için çalışmalar yürütmüştür. (Yeşilot, 2012: 81-104). Zerdabi, özellikle de Türk çocuklarının ana dilde eğitim almasının önemi üzerinde durdu. (Kazan, 2016: 32) Zerdabi, neslin devamlılığını sağlayan ve toplumsal tabakada birincil dereceden rol oynayan kadınların eğitim hayatına kazandırılmasında aktif rol oynayan aydınlardan biridir. (Caferoğlu, 1932: 39) Tagiyev'in mali desteği ve Zerdabi'nin eşi Hanife Hanım'ın da yardımıyla kız çocuklarının eğitilmesi için okul açılmıştır. (Kocaoğlu, 184) Hanife Hanım okulun ilk müdiresi oldu. Zerdabi ise bu çalışmalarından dolayı "Kafkasya Müslüman Kadınlarının Manevi Atası" payesini almaya mazhar oldu. (Yeşilot, 2012: 107)

Türk dilinde bir neşriyat olmadığını gören Zerdabi'nin, daha öğrencilik yıllarından itibaren Türkçe bir gazete çıkarma fikrinde olması neşriyat çalışmalarına zemin hazırlamıştır. (Aydınöğlu, 2013: 22) Zerdabi'yi Türkçe gazete yazmaya yönlendiren asıl etken halkın tiyatrolara ve eğitim kurumlarına ilgisiz oluşudur. Mücadeleci bir ruha sahip olan Zerdabi, gazete okuyanların sayısı günden güne

³ Zerdabi'nin etkisi altında kaldığı Sosyal Darwinizm; güçlü olanın hayatta kalması, yaşamak için mücadele etme prensiplerini ilke edinir. (Dursunoğlu, 2016: 1).

çoğalabileceğini düşündüğünden fikirlerini iletebilmek için Türkçe gazete çıkarmaya karar verdi. (Yeşilot, 2012: 84-85) Ayrıca basını, hem siyasi analizler hem de toplumsal meseleler açısından zamanı en iyi yansıtan ayna olarak görmekteydi. (Zadeh, 236-237)

Ekinci Gazetesi 22 Temmuz 1975 yılında yayın hayatına adımını attı. Gazetede Hasan Bey Zerdabi'nin büyük emekleri ve çalışmaları vardır. Zerdabi'nin dirayetli tavrı ve diğer yazarları makale için teşvik etmesi, gazetenin niteliğine ve muhtevasına renk kattı. Zerdabi bu gazetede redaktörlük, editörlük ve yazarlık gibi birçok görevi üstlenmiştir. (Sariahmetoğlu, 2002: 492) 1875-1877 tarihleri arasında gazete toplam 56 basım yaptı. Gazetede Zerdabi'nin yazılarının yanında S. A. Şirvani, K. Mehmandarov, A. Adıgözelov ve Gorani gibi isimlerin yazıları da bulunmaktadır. (İsmailov, 2014: 347) Seyit Azim, Ahsenü'l Gavaid, Asker Korani, Mirza Fetali Ahundov ve Necef Vezirov gibi şair, gazeteci, pedagog ve tarihçi olan bu yazarlar makalelerle ve mektuplarla gazeteye katkı sağlamışlardır. (Nağıyeva, 2008: 4)

Ekinci gazetesinde isminden de kaynaklı olarak ziraat hususunda yazılar yer almaktadır. Azerbaycan'ın ekonomik kazancının büyük kısmını tarıma bağlı sektörler oluşturmaktadır. Gazete aracılığıyla tarım ve ziraatın daha profesyonel yapılması ve halkı ekonomik uğraşları konusunda tecrübe ve bilgi sahibi yapmak hedeflenen amaçlardır. (Yeşilot, 2012: 157) Zerdabi, gazetede toprak gübreleme, iktisadi tasarruf gibi konulara yer vererek iktisat ve tarım hususunda farkındalığı arttırmak ve kaliteli üretim sağlamak istemiştir. Nitekim ekonomik kalkınma sağlandığı zaman halk, birincil ihtiyaçları karşılandığından toplumsal meselelere karşı daha duyarlı olur. (Köçerli, 2005: 51) Zerdabi'nin, gazetede sadece ziraat hususunda yazma gibi bir niyeti yoktu. Asıl amacı halkın bünyesinde yenilik tohumlarını yeşertmek ve farkındalığı sağlamaktı. Ayrıca Zerdabi, halkçılığa dair fikirlerini de gazete vasıtasıyla hayata geçirmek istemiştir. (İsmayıl, 2002: 473) Zerdabi Kafkasya'da Rusların faaliyetlerinden, dinin cahil insanlar tarafından menfi şekilde kullanılmasından, Kafkaslardaki Türklerin geri kalmışlığından ve idari hayattan da bahsetmiştir. (Baykara, 1975: 66) Halkın sorunlarıyla ilgilenmenin zaruriliğinin farkında olduğundan, sıradan konularla ilgilenen yazarlara tepki gösterdi. (Sariahmetoğlu, 2006: 62) Zerdabi makalelerinde sosyal eşitsizliğin nişanesi olan feodal sisteme de karşı çıkmakta, bu sistemi zulüm olarak göstermektedir. Onun “Özgürlüğün olmadığı bir yerde ilerleme olamaz” sözü önemlidir. Fikir birliğinin olması için öncelikle hür düşünce gereklidir. Nitekim özgür bir ortam sağlanamazsa sağlıklı kararlar alınmaz. Toplum despot bir yönetime ve kaos ortamına sürüklenir. (Zamanov, 2005: 57-58)

Darwin'in düşüncelerinden ilham alınan İngilizcesi “Struggle for Life” olan “yaşam için kavga” telakkisi, Zerdabi tarafından “Zindeganlık Cengi” şeklinde telaffuz edilerek yazılara uygulandı. Amacı milletin cenkte mahvolmasını önlemektir. Bu ifade; toplumu mücadeleye sevk etmektedir. Aksi takdirde toplumun fertleri, hürriyetlerini kaybetme ve hayatlarından olma tehdidiyle karşı karşıya kalacaktır. (Akçuraoğlu, 2009: 351-352) Ekinci diğer neşriyatlardan farklı olarak bütün Rusya Türklüğünü ihtiva eden bir tefekküre sahiptir. (Resulzade, 1996: 18)

Gazete; insanları gaflet uykusundan uyandırma, cehaletten uzaklaştırma, dini hurafeleri temizleme, siyasi hadiseler hakkında halkı bilgilendirme, satirik ve realist edebiyatın oluşmasını sağlama gibi hususlarda çalışmalar yapmaktaydı. (Nağıyeva, 2006: 4) Zerdabi halk tabakası olarak köylüleri esas aldı. (Gündoğdu, 2010: 8) Sovyetler, cahil Türk köylüsüne en ağır darbeyi indirme gibi bir politika takip etmiştir. Rus nazarına göre köylüler, cahillik ve sefalet içinde yaşamaya mahkûm edilmiş bir kitleydi. Zerdabi memuriyet görevini icra ettiği süreçte halkın durumunu yakından takip ettiğinden Rusların amacına ulaşmasını önlemek istemiştir. Köylülere yönelik tutumunun bir nedeni de onları cahil kitle olarak görmesi ve işe en temelden başlamak istemesi olabilir. (Caferoğlu, 1940: 27) Ayrıca toplumun kültürel dayanak noktalarından birini oluşturan aydın grubunun eğitilmesine ve gelişmesine önem verdiğinden onlara yönelik politikalar da uygulamaktaydı. (Açikkaya, 2010: 413)

Zerdabi, 1906 yılında yazdığı “Din ve Dil” adlı makalesinde milli birliğin gerçekleşmesinde etkili olan amilleri, dil ve din olmak üzere iki başlık altında toplamıştır. İki mefhumun birbirinden ayrılmaz bir parça olduğunu ve toplumun esas tabakasını oluşturduğunu vurgulanmaktadır. Zerdabi bu görüşleri bakımından Cemaleddin Afgani ile benzerlik taşımaktadır. Nitekim o da dil ve dini, toplumun iskeletinin oluşumunda ve varlığını devam ettirebilmesinde birincil unsur olarak görmektedir. (Kurbanov 2011: 135) Hasan Bey Zerdabi, “*Türk Milleti dillerini kaybetmiştir. Onlara dillerini bulup verin ki yaşayıp ilerleyebilsinler*” sözüyle toplumları ayakta tutan, devamlılığı sağlayan ve milli bilinci oluşturan

unsurun dil olduğunu belirtmek istemiştir. (Süleymanlı, 2006. 73-74) Bu nedenle, söz konusu gazetede, halkın anlaması ve bilinçlenmesi için sade bir dil tercih edilmiştir. Zerdabi ilmi medeniyetin ancak toplumun kendi dilini benimsemesiyle gelişeceğine inanmıştır. (Hudayev, 1995: 384) Zerdabi'nin Türkçe neşriyatta sadeleştirme çalışmaları, matbuata yasak kelime getirme olarak algılandı. Bir kesim de onu, kendi dillerini Osmanlı Türkçesi ile birleştirmekle suçladı. (Swietochowski, 2000: 41) Osmanlı Türkçesinin kendi dillerine uymadığını iddia edenler oldu. Zerdabi, Osmanlı Türkçesinin bünyesine giren Arapça ve Farsça gibi dillerin farklılaşmaya yol açtığından, bu nedenle ayrı bir dilmiş görüldüğünden, aslında kendi dilleriyle bütünleşik bir yapıda olduğundan bahsetti. (Nesibli, 2017: 17) Gazete, gelenekçi diye nitelendirilen Farsçanın etkinliğini savunan kişiler tarafından da eleştirilmiştir. Eleştirinin nedeni Ekinci gazetesinin sade dili ve Farsça terimlerin az kullanışydı. (Swietochowski, 1998: 47)

Ekinci gazetesinin yayımı aşamasında büyük katkıları olan Bakü Valisi Staroselski'nin başka bir yere tayin edilmesi gazetenin ömrünü kısalttı. Bu durum sansür baskısının yoğunlaşmasına neden oldu. (Yeşilot, 2012: 163) 1877 tarihinde Osmanlı ve Rusya arasındaki savaş ileri sürülerek gazete kapatıldı. (Gündoğdu, 2014: 5) Gazetenin kapatılmasının asıl sebebi ise halkta milli bilinç oluşturmak için verdiği çabalar ve Osmanlı Devleti'ne karşı besledikleri sempatidir. (Uca, 1997: 208)

Ekinci'nin kapatılmasının akabinde neşriyat çalışmaları devam etmiştir. Bir diğer neşriyat Tiflis'te Mehmed Ağa Şahtahtlı (Şahtahtinski)⁴ tarafından çıkarılan ve Ekinci'den sonra ikinci yayın olma özelliği taşıyan Şark-ı Rus'tur. (Kayabalı, 129) Rızaeddin Fahreddin, Fatih Kerimi ve Abdürreşid İbrahim yazılarıyla gazeteye katkıda bulunan isimlerdir. (Ganşyev, 23) Ayrıca Mehmed Emin Resulzade 1903 yılında bu gazeteye makale göndererek yayın hayatına adımını attı. (Resulzade, 7)

Zerdabi'nin yaymış olduğu fikirlerin gazetenin kapanmasının ardından da devam etmiş olması, mücadelenin meyve verdiğinin göstergesidir. Ziya, Ziya-i Kafkasiye, Keşkül ve Tercüman gazeteleri, Ekinci gazetesinin devamı niteliğindedir. (Kengerli, 2008: 44) Ziya⁵ ve Ziya-i Kafkasiye gazetelerinde Zerdabi'nin yazıları bulunmaktadır. Ziya-i Kafkasiye gazetesinin içeriğine baktığımızda din olgusunun üzerinde durulduğunu ve cennet-cehennem mefhumlarının ele alındığını görmekteyiz. (Durmuş, 2008: 358) Adı geçen gazetelerde, Zerdabi geleneği olduğu iddia edilse de toplumsal olaylardan uzak kalması, söz konusu geleneği tam olarak taşımadığını göstermektedir.

Zerdabi geleneğinin tesirinin devam ettiği bir diğer gazete Keşkül'dür. Keşkül gazetesi, 1883 yılında Celal Ünsizade'nin editörlüğünde kurulmuştur. Güncel sorunlar, toplumsal olaylar derginin başlıca konularını oluşturmuştur. Derginin üzerinde durduğu asıl mühim mesele dil kavramıydı. Türkçe ve alfabe konularında yazılar yazılmıştır. Millet kelimesi halkın zihninde "din" mefumu olarak şekillenmişti. "Din" ve "millet" kavramlarına sosyolojik açıdan bakılmamakta ve ikisinin ayrımı yapılamamaktaydı. Ancak söz konusu gazete ile millet mefhumunun ilk defa izahı yapılmaya çalışılmıştır. (Süleymanlı, 2006: 77-78) Keşkül gazetesinde Mehmed Ağa Şahtahtlı'nın makalesi dikkati çekmektedir. Makalede Şahtahtlı, etnik birliğe atıfta bulunarak kendilerini Azerbaycan Türkleri olarak nitelendirmektedir. Aynı zamanda sözü Azerbaycan tarihine getirerek bir zamanlar Güney Kafkasya'nın ve İran'ın yegâne sahibi olduklarını hatırlatır. (Nesibli, 2017: 25) Celal Ünsizade, Keşkül gazetesinin amacının Azerbaycan şivesi ile İstanbul Türkçesini birleştirmek olduğundan söz etmiştir. Bunun dışında gazeteye Nogay, Çağatay, Azerbaycan ve Osmanlı şiveleriyle yazılar gönderildi. Gazete çeşitli lisanları bünyesinde barındırdığı için Keşkül adını aldı. (Akçuraoglu, 2009: 354) Keşkül gazetesindeki ifadelerde Azerbaycan topraklarında yabancı hegemonyasının anlatışı dikkat çekmektedir. Bazı yazılarda Ermenilerin, Rusların ve Batı Avrupalıların, Azerbaycan toprakları üzerindeki emellerinden ve sömürgeci hareketlerinden bahsedilmiştir. Milliyetçilik ruhunun doğduğu ve halka aşılandığı gazetenin muhtevastaki ifadelerden anlaşılmaktadır. (Baykara, 1975: 81-82) Ancak gazetenin içeriğindeki milli düşünceler, İslami izlenimler ve yazı dilini Osmanlı Türkçesine yaklaştırma çabaları, gazetenin kapatılmasına neden oldu. (İsmail, 2013: 474)

Aydınların önem verdiği sorunların temeli; dil, eğitim ve kadın hakları kavramları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Aydınlar bu sorunsalların çözüme kavuşmasıyla milletin ilerleyebileceğine işaret

⁴ Mehmed Ağa Şahtahtlı, 1848'de doğmuş, 1931'de hayata gözlerini yummuştur. Şahtahtlı, edebi bir dil olmayışı konusunda serzenişlerde bulunanlardan biridir. Halkın konuştuğu dilin edebi dil olması konusunda fikir ileri sürmüştür. (Uygur, 2010: 157).

⁵ Ziya, haftalık çıkan bir gazetedir. Muhtevastında ilmi, siyasi ve içtimai konular yer almaktadır. (Ahundov, 1965: 44)

ederler. İsmail Gaspralı, Hasan Bey Zerdabi'den etkilenen ve onun geleneğini devam ettiren önemli isimlerden biridir. İki ismin tespit ettikleri ve önem verdikleri konular dikkate alındığında benzerliklerin fazla olduğu görülebilir. Tercüman gazetesinde de Zerdabi geleneği görülmektedir. (Kengerli, 2008: 129) İsmail Gaspralı, Zerdabi geleneğinin devam ettiği Ziya, Ziya-i Kafkasya ve Keşkül gibi yayınları da dikkatle incelemiştir. (Özkaya, 147) Hasan Bey Zerdabi'nin İslamlaşmak, Batılılaşmak merhalesinin yanına İsmail Gaspralı, Türkleşmek mefhumunu da eklemiştir. (Kengerli, 2008: 129)

1905 ihtilalinin Ruslar üzerindeki menfi tesirini değerlendirmeyi başaran Azerbaycan Türkleri, neşriyat çalışmalarında ilerleme kaydetmişlerdir. Söz konusu zaman dilimlerinde yayın hayatına kazandırılan yayınlar aşağıda verilmektedir. Hayat (1905-1906), İrşad (1905-1908), Tekâmül (1906-1907), Taze Hayat (1907- 1908), Burhan-Terakki (1906-1911), İttifak (1908-1909), Mazhar/Mezher (1908-1917), Terakki (1908-1909), Hakikat (1909-1910), Nicat (1910-1912), Seda (1909-1911), Hilal (1910-1911), Asar-Hakikat (1911-1912), Yeni İrşad (1911-1912), Seda-yı Vatan (1911-1912), Basiret (1914- 1920), Açık Söz (1915-1918), Yeni İkdam (1915), Seda-yı Kafkaz (1915-1916), Son Haber (1915-1916), Doğru Söz (1916-1917), İttihad (1917-1920), Millet (Akmescit 1917, Bakû 1918- 1920), Müsavat (1917), Azerbaycan (Gence 1918, Bakû 1918-1920), İstiklal (1918-1920), Davet-Koç (1906), Debistan (1906-1908), Molla Nesreddin (1906-1931), Himmet/Hümme (1904-19059, Rehber (1906-1907), Behlul (1907), Füyuzat (1906-1907), Yeni Füyuzat (1910- 1911), Güneş (1910-1911), Işık (1911-1912), Mekteb (1911-1920), Hak Yolu (1911-1912), Kel Niyet (1912-1913), Şelale (1913-1914), Dirilik (1914-1916), Tuti (1914-1917), Baba-yı Emir (1915-1916), Kurtuluş (1915-1920), Şeypur (1918-1919), Zenbur (1918-1920). (Yıldırım, 2013: 149)

1.2. 1905'ten Sonra Azerbaycan Matbuatı

Azerbaycan matbuatına katkıda bulunan Hayat, 1905-1906 tarihlerinde çıkarılmaya başlanan ve toplam 325 sayıdan oluşan bir gazetedir. (Yıldırım, 2013: 149-150) Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade ve Ali Merdan Topçubaşı gibi isimler Kafkasya genel valisi Kont Vorontsov Daştov'la görüşerek Hayat gazetesi için yayın izni elde ettiler. (Ferhadov, 2014: 279) Ali Merdan Topçubaşı'nın⁶ önderliğinde çıkarılan bu gazeteye maddi desteği sağlayanlardan biri Hacı Zeynalabidin Tağıyev'dir. (Yıldırım, 2013: 149-150) Günlük olarak çıkarılan gazetenin yöneticiliği, Ahmet Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyinzade tarafından yapılmıştır. (Gündoğdu, 2010: 24)

Hasan Bey Zerdabi, Ahmet Ağaoğlu, Ali Bey Hüseyinzade, Abbas Sıhhat, Mehmed Hadi, Üzeyir Hacıbeyli, Ebdürrehimbey Hakverdiyev, M. E. Sabir, N. Nerimanov, M. Hacınski, M. E. Şeyxzade, S. M. Qenizade gibi isimler gazeteye yazılarını göndererek destek olmuşlardır. (Yıldırım, 2013: 149-150) Hayat gazetesi vasıtasıyla Rus tesiri altında olan Azerbaycan Türklerinde milli bilinç uyandırılmaya çalışılmış, buradaki Türklerin yanında Rusya'da yaşayan bütün Türk halkının hakları da savunulmuştur. Bu savunma, Türklük ve Türk hakları kavramlarında bütünsellik oluşturması bakımından önemlidir. (Gündoğdu, 2010: 24) Gazetenin ilk sayısında yer alan "*İslamiyetsiz kurtuluş olmaz*" sözü hem kurtuluş düşüncesinin gazete aracılığıyla aktarılması hem de kurtuluşun İslamiyet'le gerçekleşebileceği hususuna vurgu yapmasıyla dikkat çekmektedir. Binevi kurtuluşun reçetesi verilmek istenmiştir. (Yeşilot, 2015: 59) Türklerin bilimsel ve eğitimsel faaliyetler açısından Avrupa ekolünden geri kaldığının bilincinde olan Hayat gazetesinin bir amacı da Azerbaycan'ın medeni devletler içerisinde yer almasını sağlamaktır. Edebi alanda Osmanlı Türkçesini kabul etme ekolü oluşmaya başladı. Bu ekol ile muhtemelen Türkçeye ket vuran Fars ve Rus egemenliğinin en aza indirgenmesi ve bütün Türklerin kültürel birlikteliğinin sağlanması istenmektedir. (Caferoğlu, 1940: 31) Ayrıca gazetede siyasi, edebi, iktisadi ve ticari meselelerin üzerinde de durulmuştur. Gazete yazarları "Pantürkizm, Panislamizm ve milli muhtariyete atıfta bulunma gerekçesiyle suçlandı. Bunun yanı sıra liberal-burjuva aydınlarının menfaatlerinin gözetildiği iddiası da suçlamalar arasında yer almaktadır. Yukarıdaki gerekçeler gazetenin kapatılmasıyla neticelenmiştir. (Sariahmetoğlu, 2006: 98)

İrşad, 1905-1908 yıllarında yayınlanmış bir gazetedir. Gazetenin içeriğinde edebi, siyasi, iktisadi, içtimai ve ilmi konular vardır. 525 sayı çıkarılmıştır. Ahmet Ağaoğlu⁷ gazetede yöneticilik yapmıştır.

⁶ Ali Merdan Topçubaşı Tiflis'te dünyaya geldi. Petersburg Üniversitesi'nde hukuk okudu. Zeynelabidin Tağıyev'den maddi destek alınarak çıkarılan Kaspi gazetesinde önemli görevler icra etti. (Genceli, 14)

⁷ 1869 yılında Rusya Azerbaycan'ında doğan Ahmet Ağaoğlu, ömrünün büyük bir kısmını Türkiye topraklarında geçirmiştir. Azerbaycan ve Türkiye'de basının gelişim seyrinde etkin rol üstlenmiştir. Paris'te Ahmet Rıza ile tanışması, zihniyetine liberal fikirlerin girmesine yol açtı.

Üzeyir Hacıbeyli, Mehmed Emin Resulzade, F. Ağazade, Ö. F. Numanzade, Q. Qarayev, A. Y. Talıbzade, M. S. Axundov, A. Sur, S. M. Efendiyev, M. Hadi, N. Vezirov, M. E. Sabir gibi isimler yazılarıyla gazeteye katkıda bulundular. (Yıldırım, 2013: 149-150) İrşad gazetesinin fikri yapısında ihtilalci demokratik fikirler bulunmaktadır. Gazetenin sıkça yer verdiği “İhtilal” kelimesi de toplumun içinde bulunduğu durum göz önüne alındığında gerek aydınlar gerekse halk için kurtuluş ümidinin nişanesi oldu. Bireysel hak ve özgürlükleri devletin tekeline alıp kişisel hakların devlet kuralları ve yasalarla somutlaştırılması esasına dayanan Marksizmin (Eroğul, 311) tesirlerinin gazetede yer aldığı görülebilmektedir. (Sarıahmetoğlu, 2006: 100) İrşad gazetesinde bulunan yazılar siyasi ve sosyal açıdan mühimdir. Gazetede milli kimlik, kadın hakları, modernleşme, Ermeni-Rus ve İran ile ilgili olan durumlar üzerinde durulmaktadır. Ayrıca 1905 ihtilali ve akabindeki gelişmelerin hem Türk dünyası hem de Ruslar açısından tesirleri, gazeteden elde edilen malumat arasındadır. Bu özelliğiyle gazetenin, içerisinde bulunduğu döneme ışık tuttuğu ve tarihi belge niteliğinde yazılara sahip olduğu söylenebilir. (Yıldırım, 2013: 150-151)

Füyuzat 1906 yılında, Hacı Zeynalabidin Tagiyev tarafından kurulup Ali Bey Hüseyinzade'nin idaresi altında yayın hayatına adım attı. Toplam iki sayıdan ibaret olmasına rağmen dergide toplumsal, siyasi ve edebi konulara geniş perspektifte bakılmış ve Azerbaycan dışındaki Türk aydınların da desteği alınarak görüşler yayımlanmıştır. Azerbaycan'dan Hasan Bey Zerdabi, Hüseyin Cavid, Mehmed Emin Resulzade, Mirza Elekber Sabir, Abdullah Şaik, Nigar Hanım ve Abdullah Sur, Bahçesaray'dan Hasan Sabri Ayvazov, Kazan'dan İbrahimov, Kıbrıs'tan Ahmet Raik, İstanbul'dan Ahmet Kemal ve Ahmet Cevdet gibi isimler dergiye yazılar göndererek destek oldular. Türk dünyasından çeşitli aydınların yazılarını göndermesi gazetenin birleştirici bir mahiyet taşıması bakımından mühimdir. (Uygur, 2010: 151-152)

Füyuzat dergisinde Servet-i Fünun döneminin ağır Türkçesinin kullanılması, neşriyatın anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Dilin halkın anlama ve anlamlandırma seviyesine pek de yakın olmaması, halkçılık ekolünün tam olarak yerleşemediğini göstermektedir. Derginin aksaklıklarına rağmen Türk dünyası için büyük hizmetlerde bulunduğunu söylemek mümkündür. Nitekim derginin yazarları, milli uyanışın başlamasına vesile olmuşlardır. Yazarların Turancılık ideolojisini benimsedikleri de görülebilmektedir. Ayrıca Füyuzat dergisi, Türkiye ile Azerbaycan arasında köprü görevi görerek birleştirici rol üstlendi. (Yıldırım, 2013: 153)

Celil Memmedkuluzade Molla Nasreddin'in kurucularındandır. Söz konusu dergi, Nasreddin Hoca gibi yolu doğruluktan geçen şahıstan feyz alınarak oluşturulmuştur. (Buşehri, Bahşaliyeva, 78-79) 1906-1931 yılları arasında çıkan Molla Nasreddin mecmuası, 1905 yılından sonra yayın hayatına kazandırılan en önemli neşriyatlardan biridir. (Yıldırım, 2013: 658-659) Dergi haftalık olarak çıkmaktadır. (Zehtabi, 1385 (2006): 19) Edebi-içtimai meseleleri bünyesinde bulunduran Molla Nasreddin Dergisi, Azerbaycan tarihinde ve edebiyatında büyük öneme sahiptir. Azerbaycan'da meydana gelen meseleleri ele almıştır. (Memmedli, 1966: 3) Mizah⁸ içerikli olan Molla Nasreddin dergisi geniş kitleleri etkisi altına aldı. Bu dergi vasıtasıyla birçok önemli isim yayın hayatına başladı. (Mehmedov, 1974: 9) Molla Nasreddin dergisi sadece bahsettiğimiz ülkelerle sınırlı kalmayıp Mısır'a Hindistan'a kadar ulaştı. Çok beğenilen bu dergi meclislerde ve toplantılarda okundu. (Kerimi, 1385 (2006): 51) Bu mecmua ile Türk dünyası, yenici yaklaşımı temel alan sosyal-realist⁹ akımına sahne olmuştur. Dergide tenkit, şiir, mizah, fıkra, hikâye ve makale olmak üzere çeşitli yazılar yayımlanmaktadır. (Yıldırım, 2013: 658-659) Yalan, cehalet, hırs, dalavereler gibi menfi tesir oluşturacak hadiseler, yergi aracılığıyla gün yüzüne çıkartılarak eleştirilmiştir. (Resulzade, 1949: 20) Karikatürler hususunda da başarılı bir örnek oluşturmuştur. Dergi, şuur oluşturmak adına hizmet eden ve ilk kültürel kurum olan Gayret¹⁰ matbaasında basılmaktadır. (Sarıahmetoğlu, 2006: 101) Memmedkuluzade¹¹ ve toplumcu yazarlar bir araya gelerek halka hitap etmeyi amaçlamışlardır. Bir araya gelerek halka seslenmelerinin nedeni hem ortak bir pay hem de halkın

Türk Ocağı ve Türk Derneklerinin kurulmasına öncülük edenler arasındadır. Ayrıca Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurucuları arasında yer almıştır. 1939 yılında vefat etmiştir. (Karaca, 2010: 2)

⁸ Mizah Arapça kökenli bir kelimedir. Tanımı hakkında çeşitli tartışmalar söz konusudur. Genel tanım “alışılmadık, gülünç, üzerinde kafa yormayı sağlayan, insanları düşünmeye sevk eden” şeklindedir. İnsanları düşünmeye sevk etmesi ele aldığımız dönemki amaçla uyumlu olduğundan mizah Azerbaycan basın-yayınında tercih edilmiştir. (Yardımcı, 2010: 2)

⁹ Sosyal Realizm Rusya'da Bolşevik İhtilali neticesinde ortaya çıkan, yeni toplum, yeni kültür oluşturmayı hedefleyen yaklaşımdır. Akımın prensipleri Komünist partisi liderlerinde belirlenmekte ve sanat ve edebiyata büyük vazifeler yüklemektedir. (Uygur, 2005: 1)

¹⁰ Matbaanın gayret adını alması, vatanın kurtarılması için genel olarak herkesin gayretine ihtiyaç duyulmasından kaynaklanmaktadır.

¹¹ Celil Memmedkuluzade'nin büyük bir hiciv ustası olduğu bilinmektedir. (Uzun, 2002: 141)

gözünde bütünsellik oluşturmak istemelerinden kaynaklanmış olabilir. (Gömeç, 2015: 76) Molla Nasreddin dergisinin düşünürlerinin fikir yapısı, Mirza Fetali Ahundov'un açtığı realizm okulu düşünürleriyle benzeşmektedir. (Baykara, 1975: 189-190) Ömer Faik Numanzade, Mirze Elekber Sabir, Eli Nazmi, Ebdürrehim Bey Hakverdiyev, Qurbaneli Şerifov, Salman Mümtaz, Eli Razi Şemçizade, Memmed Seid Ordubadi, Bayrameli Abbaszade, Mirze Eli Móciz Şebüsteri, Cefer Cabbarlı, Eli Möhzun İrevani, Müceyri, Süleyman Melikov, Mehmed Eli Sidqi, Eliqulu Necefzade Qemküsar gibi isimler dergiye yazılarıyla katkıda bulundular. Oscar İvanoviç Şmerling, Jozef Rotter, Ezim Ezimzade, Emir Hacıyev, Qezenfer Xalıqov, İsmayıl Axundov, Kâzım Kâzımzade, E. Behzad, Xelil Musayev gibi isimler ise dergiye karikatür ve resimlerle destek oldular. (Yıldırım, 2013: 658-659) Söz konusu yazarlar derginin gelişmesine, milli bilincin ve demokratik düşüncenin oluşmasına katkıda bulundular.

Molla Nasreddin dergisinin ilk sayısında yayınlanan şu sözler oldukça dikkat çekmiştir: “*Ey benim Türk kardeşlerim ben sizinle Türk'ün ana diliyle konuşuyorum. Ben biliyorum ki Türk dili ile konuşulması ayıptır ve kişinin ilminin azlığına delalet eder, ama geçmiş günleri hatırlamak gerekir. Düşününüz eski günlerde anneniz sizi beşikte sallarken size Türk dilinde ninni söylerdi.*” Bu ifadeler insanlara maneviyatı hatırlatan, aslında Türk dili konuşmanın ayıp değil kültürün bir parçası olduğunu anlatmaya çalışan sözlerdi. Buradan Türkçenin ilim dilindeki yeri anlaşılabilir, Azerbaycan'da ilime hâkim olan başka dil gruplarının olduğu görülmektedir. (Kafkasyalı, 2010: 126) Değınmemiz gereken diğer önemli nokta da dergide, halkı düşündüğünü söyleyip aksi şekilde davranan Bolşeviklerin eleştirilmesidir. (Nebiyev, 2007: 142) Dergi, Türkiye ve İran'daki Türklerin sosyal hayatına dair eleştirilerde de bulunmaktadır. Bu eleştirilerden diğer devletlerin sosyo-kültürel ve siyasi yapıları hakkında fikir sahibi olmamız mümkündür. (Yıldırım, 2013: 154) Dergide sosyal hayatta ikinci plana atılan kadınların mağduriyetlerinden bahsedildiği görülmektedir. Kadınların kendilerinden yaşça büyük birileri ile evlendirilmesi, erken yaşta zorla evlendirilme hadiseleri üzerine eleştiriler mevcuttur. (Sarıahmetoğlu, 2006: 112-113) Osmanlı padişahı Abdülhamid, İran Şahı Mehmed Ali Şah ve Rusya bakanları da derginin eleştirilerinden nasibini alanlar arasındadır. (Devlet, 2014: 244) İran'da da geniş okuyucu kitlesine ulaşan Molla Nasreddin, sömürgecilğe karşı çıkıp modernizmi savunan grupta yankı uyandırdı. Sosyal demokratların¹² yayın organı haline geldi. (Dabashi, 2008: 109) Derginin kapatılmasının akabinde Molla Nasreddin'den ilham alınarak “Kaliniyet, Arı, Zenbur ve Tuti” gibi mizah içerikli neşriyatlar çıkarıldıysa da onun yerini tutmadı. (Nebiyev, 2007: 142)

1906 yılında kurulan ve 23 sayı çıkaran Debistan dergisinde, Eli İsgender Caferzade ve Mehmedhesen Bey'in büyük emeği vardır. E. İ. Ceferzade, Mehmed Hadi, Şeyda, Hesens Bey Zerdabi, Firudun Bey Köçerli, R. Efendizade, Musayev, Ferhad Ağazade, Abbas Sıhhat, E. Efendizade, Fereculazade gibi isimler yazılarıyla Debistan dergisine katkı sağladılar.

Tekamül 1906-1907 yılları arasında, önce Mehdi Bey'in sonra da Mehmed Emin Resulzade'nin başkanlığında çıkarılan ve toplam 14 sayıdan oluşan gazetedir. Kapatıldığında Yoldaş gazetesi onun yerini almıştır.

Taze Hayat, 1907-1908 yılları arasında 440 sayı çıkarılan Zeynel Abidin Bey'in mali gücü sağladığı, Haşim Bey Vezirov'un da yönetimini üstlendiği gazetedir. Gazete; siyasi, içtimai, iktisadi ve edebi düşünceleri bünyesinde barındırmaktadır. (Yıldırım, 2013: 155) Haşim Bey Vezirov, gazetenin amacını Rusya Müslümanlarına taze bir hayat kapısı açmak olarak belirlemiştir. “Yeni ve taze hayat” ibareleriyle topluma yeni umut, taze bir başlangıç düşüncesi aşılandı. Yeni hayat tarzlarına Müslümanların uyum sağlamasının kolaylaştırılması, düşüncelerinin muasırlaştırılması gazetenin hedefleri arasında yer almaktadır. (Aşırılı, 2009: 106) Söz konusu gazete milliyetçi, muhafazakâr, ilmi, edebi ve siyasi özellikleriyle ön plana çıkmış günlük bir gazetedir. Kapatılma gerekçesi Panislamist yaklaşım iddiasıdır. (Yıldırım, 2013: 155)

İttifak, 1908'de Bakü'de Haşim Bey Vezirov tarafından çıkarılan gazetedir. Gazete doğunun dini bağına karşı da mücadeleler vermek zorunda kalmıştı. (Devlet, 2014: 243) Toplam 251 sayı çıkarıldı. Gazetede edebi, fenni, iktisadi konular ele alınmış, dini karşıtlık gerekçesiyle kapatılmıştır.

¹² Sosyal demokratların, vatandaşların sosyal ve siyasi haklarını ve gereksinimlerini tedarik edebilmeyi hedefleyen yaklaşımıyla derginin topluma yönelik politikaları uyumuştur. Bu nedenle dergide sosyal demokratların ön plana çıkması tabiidir (Gombert v.d., 2010: 6)

Terakki, 1908-1909 arasında 364 sayı çıkaran bir gazetedir. Ahmet Ağaoğlu önderliğinde Bakü'de çıkarılmıştır. (Yıldırım, 2013: 155)

Işık gazetesi, kadın haklarının savunucu fertlerinden olan Hamide Hanım tarafından 1911 yılında çıkarılmıştır. Gazete kadınları; eğitim, sosyal ve kültürel sahalarda aktif olmaları için teşvik ediyordu. (Sariahmetoğlu, 2006: 97-98)

Nicat, 1910-1912 yılları arasında Türkçe ve Rusça yayımlanan toplam 64 sayı çıkaran bir gazetedir. Gazetenin başkanlığını Ali Bey Aşurbeyov yapmıştır. (Yıldırım, 2013: 156)

Seda, 1909'da Haşim Bey Vezirov tarafından çıkarıldı. (Aşırılı, 2009: 107) Seda gazetesinde yazarlar, Molla Nasreddin'de yayınlanan kadın hakları ile ilgili yazılara atıfta bulunularak bir nevi derginin doğru yolda ilerlediğini göstermek istemişlerdir. (Kurbanov, 2011: 146) 1913'de Rus sansürüyle karşılaşan gazete kapatıldı. (Devlet, 2014: 243)

1911 yılında yayın hayatına başlamış olan Arı dergisi toplam 13 sayı çıkarabilmiştir. Türkiye'nin içtimai ve siyasi yönleri hakkında malumat içermektedir. (Aşırılı, 2009: 104)

Yeni İrşad, 1911-1912 tarihleri arasında, Yusuf Ehmedov ve Mehdi Bey Hacinski başkanlığında çıkarıldı.

Şelale, 1913-1914 yılları arasında İsa Bey Aşurbeyli tarafından 56 sayılı çıkartılan gazetedir. Mehmed Emin Resulzade, Xalid Xürrembey ve Sabribeyzade önemli yazarlarından birkaçıdır. (Yıldırım, 2013: 155) Romantik Türkçülüğün vücut bulmasına katkıda bulunmuştur. (Aşırılı, 2009: 103)

Açık Söz; 1915-1918 tarihleri arasında, Mehmed Abdülazizoglu ve Mehmed Emin Resulzade yönetiminde, 704 sayı çıkarılan bir gazetedir. Gazete Türkçülük akımının gelişmesini sağlamıştır. (Yıldırım, 2013: 156-157) Açık Söz gazetesinin ilk sayfalarında yer alan "dehşetle izlenen büyük bir muharebe, çağımızın milliyet çağı olduğunu gün yüzüne çıkardı" ve "dünyanın haritası değişecek" gibi ifadeler bize milli bir devletin kurulacağına dair ipuçları vermektedir. Bu zihniyeti benimseyenler, kurtuluşun yolunu millette aramaktadırlar. (Resulzade, 1949: 25) Bu gazeteyle birlikte Müslüman ve Tatar ifadelerinden Türk kimliğine geçiş süreci başlatıldı. (Resulzade, 2017: 9) Nitekim milli kimlik kavramı halkın zihninde müphemdi. Türklük mefhumu ile Müslümanlık ve Tatar ifadeleri özdeşleştirilmişti. Gazete, halkı bu yanlış anlaşılardan kurtarma amacı gütmektedir. (_____, 2003: 216) Okuyucuya "Sen Türksün", Ruslara Biz Türküz ifadeleri kullanılarak milli kimliği öne çıkartan bir yaklaşım sergilenmiştir. (Mehmetzade, 1991: 46) Açık Söz, Yeni Füyuzat ve Dirilik gibi gazeteler Azerbaycan toplumunun bağımsızlık mücadelesinde, istiklal savaşı verecek olan kadronun yetişmesine katkı sağladı. (Baykara, 1975: 191)

İttihad, 1917-1920 tarihleri arasında Hacıbeyli tarafından yayınlanan günlük, içtimai ve edebi içerikli bir gazetedir. Müsavat partisi iktidarı boyunca çıkmaya devam etmiştir.

Müsavat, 1917 yılında Bakü'de, Adem-i Merkeziyet Fırkası tarafından yayınlanan 6 sayılı bir gazetedir.

Azerbaycan, 1918-1920 yılları arası Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin desteğiyle oluşturulan gazetedir.

İstiklal, 1918-1920 tarihleri arasında Bakü'de Adem-i Merkeziyet Fırkası'nın katkılarıyla yayımlanmıştır. Azerbaycan bağımsızlığı için mücadele veren bir gazetedir. (Yıldırım, 2013: 158-159)

2. SONUÇ

Matbuattaki gelişmeler ve Hasan Bey Zerdabi'nin getirmiş olduğu yenilikler birçok sonucu beraberinde getirmiştir. Zerdabi ile başlayan topluma yönelik ve dilde sadeleşme hareketleri, kendinden sonra gelen aydınlar tarafından da benimsenerek sağlam bir zemine oturtulmuştur. Dil bir toplumu ayakta tutan, devamlılığının yegâne şartı ve birlik-beraberliğin vazgeçilmezi olan bir kavramdır. Ancak Azerbaycan toplumunda, kültürel alanlara bakıldığında Farsça ve Rusçanın egemenliği görülmektedir. Türkçe bir şey yazmak, ana dilde konuşmak cahillik göstergesi sayılırken Zerdabi ve diğer aydınların etkisiyle bu düşünce değişmeye başladı. Türkçe, Azerbaycan matbuatının içerisinde sistemleşerek sonraki neşriyatlarda da yer almaya başladı. Hasan Bey Zerdabi ve diğer aydınların katkılarıyla Türkçe; Rusça ve Farsça gibi dillerin egemenliği altında asimile olmaktan kurtulmuştur. Basın-yayın aracılığıyla

Zerdabi ve diğer aydınların yaptığı en önemli icraat, milli benliği yok edilmeye çalışılan bir topluma ışık tutarak kimliklerini sönmekten kurtarmalarıdır. Azerbaycan'ın milli bir devlet olarak karşımıza çıkmasında, çalışmamızda bahsettiğimiz amaçları milli bilinci uyandırmak olan aydınların programları ve zihni yapılarının etkili olduğu söylenebilir. Yetmiş yıllık mücadele veren Azerbaycan'ın bağımsızlık serüveni, bu fikri yapıdan feyz alarak gelişmiş ve başarıya ulaşmıştır.

KAYNAKÇA

- AÇIKKAYA, S., (2010), “Çarlık Rusyası Hakimiyetindeki Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 28, 403-420.
- AHMEDOV, S., (2006), *Azerbaycan Tarihinden Yüz Şahsiyet*, Bakü: Ayna Matbu Evi.
- AHUNDOV, N., (1965), *Azerbaycan'da Dövri Metbuat (1932-1920)*, Bakü: Azerbaycan SSR Elmler Akademiyası.
- AKÇURAOĞLU, Y., (2009), Haz. Arslan Tekin, Ahmet Zeki İzgöer, *Türk Yılı 1928*, Ankara: TTK.
- AKÜZÜM, F., “Hasan Bey Zerdabi”, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, S. 244, Yıl. 32.
- AŞIRLI, A., (2009), *Azerbaycan Matbuat Tarihi (1875-1920)*, Bakü.
- AXUNDOV, F., (2007), *Savadlı Milletin Temeli-Savadlı Kadın H. Z. Tagiyev'in Bakıdaki Qızlar Mektebi*, 2007.
- AYDINOĞLU, T., (2013), *Hasan Bey Zerdabi Hatıralarda*, Bakü: Azerbaycan Cumhuriyeti Medeniyet ve Turizm Nazırlığı.
- BAYKARA, H., (1975), *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul: Azerbaycan Halk Yayınları.
- BAYKARA, H., (1966), *Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- BUŞEHRİ, M., BAŞŞALİYEVA, G., “Celil Memmedkuluzade'nin Gazeteciliği ve Edebi Kişiliği”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 6/S. 4.
- CAFEROĞLU, A., (1940), *Azerbaycan*, İstanbul.
- CAFEROĞLU, A., (1932), *Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi*, İstanbul: Azerbaycan Yurtbilgisi Tetkikleri II.
- DABASHİ, H., (2008), Çev. Emine Ayhan, *İran: Ketlenmiş Halk*, İstanbul: Metis Yayınları.
- DEVLET, N., (2014), *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara: TTK.
- DURMAZ, Ş., (2010), “20. Asrın Başlarında Azerbaycan'da Modern Bir Eğitim Kurumu: Tagiyev'in Kız Mektebi”, *Journal of Qafqaz University*, C. 1/S. 26, 98-107.
- DURMAZ, Ş., “Birlikte Yaşam Kültürüne Azerbaycan'dan Hacı Zeynel Abidin Tagiyev Örneği”, *Balkan Studies III*.
- DURMUŞ, M., (2008), “Azerbaycan Sahası Türk Edebiyatında İlk Süreli Yayın Faaliyetleri ve Molla Nasrettin Dergisi”, *Turkish Studies*, S. 3.
- DURSUNOĞLU, İ., (2016), “Sosyal Darwinizm” *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 6, S. 1.
- EROĞUL, C., (1992), “Marksizmin Günümüzde Geçerliliği”, Ankara: A. Ü. Siyasal Bilgiler Basımevi.
- FERHADOV, A., (2014), “XX. Asrın Başlarında Azerbaycan'da İslami Düşünce, Eğitim ve İslahat Anlayışı”, *Bellekten*, Ankara: C. 1.XXVIII.
- GANIYEV, R., (2004), *Siyasal Özellikleri ve Devlet Yapısı Açısından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GENCELİ, M., “Ali Merdan Topçubaşov”, *İrs Tarihi Şahsiyetler*.
- GOMBERT, Tobies v. d., (2010), Çev. Recai Hallaç, *Sosyal Demokrasinin El Kitabı 1*.

- GÖMEÇ, S. Y., (2015), *Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi*, Ankara: Akçay Yayınları.
- GÜNDOĞDU, A., (2010), “İki Devrim Arasında Rusya’da Siyasi Katılım ve Türkler”, *XVI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: TTK.
- GÜNDOĞDU, A., (2014), “Türk Birliği’nin Sonbaharı (1926-1941 Latin Alfabesi Dönemi)” *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*.
- GÜNDOĞDU, A., (2010), *Ümmetten Millete*, İstanbul: IQ Yayınları.
- HUDAYEV, N., (1995), *Azerbaycan Edebi Tarihi, (Ali Mektep Üçün Derslik)*, Bakü: Maarif Teşkilatı.
- İMANOV, V., (2003), *Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934), Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Temsili*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- İSMAİLOV, M., (2014), Çev. Vefa Kurban, *İlk Çağlardan XX. Yüzyıl Başlarına Kadar Azerbaycan Tarihi*, İstanbul: IQ Yayıncılık.
- İSMAYIL, M., (2002), “XX. Yüzyıl Azerbaycan Basını”, *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, C. 19.
- KAFKASYALI, A., (2010), *İran Türkleri*, İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları.
- KARACA, E., (2010), “Ahmet Ağaoğlu’nun Kaleminden Şarki Anadolu Islahatı (1913-1914)”, *Akademik Bakış Dergisi*, C. 3, S. 6, 15-26.
- KAYABALI, İ., ARSLANOĞLU, C., *Azerbaycan Kültür Tarihinin Ana Hatları*.
- KAZAN, H., (2016), “Azerbaycan Milli Uyanışında Aydınlar ve Basın”, *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, C. 1/S. 1.
- KENGERLİ, A. A., (2008), *Azerbaycan’da Romantik Türkçülük*, İstanbul.
- KERİMİ, 1385 (2006), “Meşruta İnkılabı ve Molla Nasreddin Mecellesi”, *Azeri El Dili ve Edebiyatı, Fasilname-i (Beynelmilel) Türki-Farsi, Ferhengi, İçtimai, Edebi ve Hüneri*, S. 11.
- KOCAOĞLU, T., “The Past as Prologue? Challenging the Myth of the Subordinated, Docile Women in Muslim Central Eurasia”.
- KÖÇERLİ, F., (2005), “Hasan Bey Melikov”, *Hanife Hanım Melikova-Abeyava’nın Hatıraları (Hasan Bey Melikov Zerdabi’nin Biyografisi)*, Bakü.
- KURBANOV, Ş., (2011), *Cemaleddin Afgan ve Türk Dünyası*, İstanbul: Doğu Yayınları.
- MEHMETZADE, M. B., (1991), Haz. Ahmet Karaca, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Ankara: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları.
- MEMMEDLİ, G., (1996), *Molla Nesreddin: Celil Memmedguluzadenin heyat ve Fealliyetinin Salnamesi*, Bakü: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı.
- MEMMEDOV, M., (1974), *M. E. Sabir ve Azerbaycan Demokratik Metbuatı*, Bakü: Elm Neşriyyatı.
- MEMMEDOVA, M., (2006), *Hasan Bey Zerdabi’nin Biyografisi ve Epistolıyar Listesi*, Bakü.
- NAĞIYEVA, C., (2008), *Hasan Bey Zerdabi Arhivinin Tasviri*, Bakü.
- NAĞIYEVA, C., (2006), *Hesen Bey Zerdabi Arhivinin Tesviri*, Bakü-Nurlan Azerbaycan Milli Elmler Akademisi Mehemed Fuzuli Adına El Yazmalar Enstitüsü.
- NEBİYEV, B., NERİMANOĞLU, K., SALMANOV, Ş., (2007), “Azerbaycan Edebiyatı”, *Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, C. 19.
- NESİBLİ, N., “Azerbaycan’ın Milli Kimlik Sorunu”, *Avrasya Dosyası*.
- NESİBLİ, N., (2017), *Azerbaycan Türklerinin Önderleri*, Berikan Yayınları, Ankara 2017.
- ÖZKAYA, Y., “Tercüman Gazetesi’nin Azerbaycan Türk Edebiyatına Katkıları”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 11, S. 4.

- REFİK, S., (1932), “Son Devir Azeri Edebiyatı”, *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, İstanbul: S. 1.
- RESULZADE, M. E., *Azerbaycan Kültür Gelenekleri ve Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları: 8.
- RESULZADE, M. E., (2017), Haz. Yavuz Akpınar, Selçuk Türkyılmaz, Yılmaz Özkaya, *Yeni Kafkasya Yazıları (1923-1927)*, Ankara: TTK.
- RESULZADE, M. E., (1949), *Azerbaycan Kültür Gelenekleri*, Ankara.
- RESULZADE, M. E., (1996), Çev. Sebahattin Şimşir, Perihan Mete, *Azerbaycan Problemi*, Ankara.
- SARAY, M., (1993), *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul.
- SARIAHMETOĞLU, N., (2006), *Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, Ankara: TTK.
- SARIAHMETOĞLU, N., (2002), “Azerbaycan’da Eğitim ve Basın”, *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, S. 19.
- SÜLEYMANLI, E., (2006), *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- SWIETOCHOWSKI, T., (2000), *Rusya ve Azerbaycan, Serhadyanı Bölge Geçid Devrinde*, Bakü.
- SWIETOCHOWSKI, T., (1988), Çev. Nuray Mert, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, Ankara: Bağlam Yayınları.
- SWIETOCHOWSKI, T., (2004), *Russian Azerbaijan (1905-1920), The Shaping of National Identity in a Muslim Community*.
- ŞAİQ, A., (2012), *Azerbaycan Maarifinin Yorulmaz Carçısı, Hasan Bey Zerdabi*, Bakü.
- TOPÇUBAŞOV, A., (2018), “*Kaspi*”den Seçmeler, Bakü.
- TÜRKYILMAZ, S., (2006), *Şark-i Rus Gazetesi Üzerine Bir İnceleme* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- UCA, A., (1997), “Azerbaycan’da Milli Uyanışın Gerçekleşmesinde Zeynel Abidin Tagiyev, Mirza Fetali Ahundzade, Hasan Bey Zerdabi’nin Hizmetleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum: S. 7.
- UYGUR, E., (2005), “Sosyalist Realizm Kavramının Ortaya Çıkış Süreci”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 9, S. 1-2.
- UYGUR, E., (2010), “Türk Matbuatında Füyuzat Dergisi”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Ankara: C.7, S. 2.
- UZUN, E., (2002), *Güney Azerbaycan Basın Tarihi*, Trabzon: Türk Ocağı Trabzon Şubesi Yayınları.
- YARDIMCI, İ., (2010), “Mizah Kavramı ve Sanattaki Yeri”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.
- YEŞİLOT, O., (2009), “Kafkasya Müslüman Aydınlarının Manevi Atası: Hasan Melikzade Zerdabi’nin Hayatı ve Fikirleri”, *OAKA*, C. 4, S. 7.
- YEŞİLOT, O., (2015), *Hacı Zeynelabidin Tagiyev*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- YEŞİLOT, O., (2012), *Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- YEŞİLOT, O., (2004), *Tagiyev, Azerbaycan’da Birçok İlki Gerçekleştirmiş Petrol Kralının Hazin Sonu*, İstanbul: Kaktüs Yayınları.
- YILDIRIM, İ. M., (2013), “Azerbaycan’da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 2.
- ZAMANOV, A., (2005), “Vatandaşlık Reşadeti”, *Hanife Hanım Melikova-Abeyava’nın Hatıraları (Hasan Bey Melikov Zerdabi’nin Biyografisi)*, Bakü.
- ZEDEH, F. A., “Sociocultural reform and problem of free speech”, *Senior lecturer Baku Slavic University Azerbaijan*.

ZEHTABİ, M. T., (1385/2006), “Molla Nasreddin Türk Edebiyatında”, *Azeri El Dili ve Edebiyatı, Fasilname-i (Beynelmilel) Türki-Farsi, Ferhengi, İçtimai, Edebi ve Hüneri*, S. 11.